

Emre ÖZSOY 

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih
Bölümü, Ankara, Türkiye.

Department of History, Turkish Military Academy,
National Defense University, Ankara, Türkiye.

emreozsoy206@gmail.com



Geliş Tarihi/Received 15.11.2024
Revizyon/Revision 31.12.2024
Kabul Tarihi/Accepted 16.03.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 15.05.2025

Atıf

Özsoy, E. (2025). Ármínus Vámbéry ve İdil-Ural Türklerinin Modernleşme Süreci. *Turcology Research*, 83, 338-350.

Cite this article

Özsoy, E. (2025). Ármínus Vámbéry and the Modernization Process of the Idel-Ural Turks. *Turcology Research*, 83, 338-350.



The content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial
4.0 International License.

Ármínus Vámbéry ve İdil-Ural Türklerinin Modernleşme Süreci

Ármínus Vámbéry and the Modernization Process of the Idel-Ural Turks

Öz

İdil-Ural bölgesi, on dokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan süreçte, günümüzde “Ceditçilik” olarak adlandırılan modernleşme hareketlerine sahne olmuştur. Bu kapsamda ortak edebî Türk dili, mektep ve medreselerin ıslahı, Rus idaresi karşısında eşit vatandaşlık talebi, kadın hakları, dinde reform ve siyasi temsil gibi pek çok alanda köklü dönüşümler yaşanmıştır. Modern dünyaya her yönüyle bir uyanış anlamı taşıyan bu süreci, Macar Türkolog Ármínus Vámbéry de yakından takip eden Avrupalı ilim adamları arasında yer almıştır. Ünlü şarkiyatçı, Ceditçi hareketin öncülerinden İsmail Bey Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin ve Muhammed Fatih Kerimî gibi isimlerle iletişim hâlinde olmuş; Tercüman, Vakıf, Şura, Kazan Muhbiri, Yıldız gibi Tatar süreli yayınlarını düzenli olarak takip etmiştir. Söz konusu gazete ve dergilerde Türk ve İslam dünyasına dair makaleleri yayımlanmış, eserleri tanıtılmış, hatta belirli konularda fikirlerine başvurulmuş bir rehber kişiliğine bürünmüştür. Ayrıca Vámbéry, Rusya Türklerini Batı kamuoyuna tarafsız biçimde tanıtan neredeyse tek şarkiyatçı olarak özel bir saygı ve güven kazanmıştır. Dolayısıyla onu, Ceditçi hareketin kaynakları arasında yer alan ve Batı etkisini temsil eden bir figür olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

Bu makalede Ármínus Vámbéry’nin Rusya Türklerine olan ilgisi, özellikle İdil-Ural Türkleriyle kurduğu yakın bağlar ve aydınlar üzerindeki etkisi ele alınmakta; modernleşme sürecini nasıl değerlendirdiği, bu sürece hangi yönleriyle katkı sunduğu ve İdil-Ural aydınları nezdinde ne anlam ifade ettiği sorularına cevap aranmıştır. Çalışmanın sonunda, Macar âlimin Tatar modernleşme hareketini hem Türk hem de İslam dünyası nezdinde öncü ve örnek bir konuma yerleştirdiği, modernleşme sürecini bütüncül biçimde ele aldığı ve farklı alanlardaki gelişmeleri birbirini etkileyen dinamikler olarak gördüğü, son olarak da Tatar aydınları tarafından yalnızca siyasi ve millî açıdan değil, fikrî bir rehber olarak da kabul edildiği ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vámbéry, İdil-Ural Tatarları, Rusya Türkleri, Rusya Müslümanları, Ceditçilik.

Abstract

The Volga-Ural region witnessed modernization movements—known today as Jadidism—between the nineteenth century and the first quarter of the twentieth century. This period brought about significant transformations in various areas such as the establishment of a common literary Turkish language, the reform of schools and madrasahs, demands for equal citizenship under Russian rule, women’s rights, religious reform, and political representation. Ármínus Vámbéry, the renowned Hungarian Turkologist, was among the European scholars who closely followed this awakening, which symbolized adaptation to the modern world in all aspects.

Vámbéry maintained correspondence with leading figures of the Jadidist movement, including İsmail Bey Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin, and Muhammed Fatih Kerimî, and regularly followed prominent Tatar periodicals such as Tercüman, Vakıf, Şura, Kazan Muhbiri, and Yıldız. His articles on the Turkish and Islamic world were published in these journals, his works were introduced to the readers, and he became a respected intellectual authority whose opinions were frequently consulted. Moreover, he earned particular respect and trust as perhaps the only orientalist who introduced the Russian Turks to the Western public with genuine impartiality. For this reason, Vámbéry can be considered both a source of intellectual inspiration for the Jadidist movement and a representative of Western influence.

This article explores Vámbéry’s interest in the Russian Turks, particularly his close connection with the Volga-Ural Turks and his influence on local intellectuals. It aims to address how he perceived and interpreted the modernization process, what role he played within it, and what his presence meant to the Volga-Ural intelligentsia. Ultimately, the study reveals that the Hungarian scholar positioned the Tatar modernization movement as a pioneering and exemplary case within both the Turkish and Islamic worlds. He viewed modernization as an interconnected whole, where developments in various domains were mutually influential, and he was regarded not only as a political and national influence but also as an intellectual guide by the Tatar reformers.

Keywords: Vámbéry, Idel-Ural Tatars, Russian Turks, Russian Muslims, Jadidism.

Giriş

Árminius Vámbéry sıra dışı hayatı, zekâsı, kurduğu ilişkiler ve uzmanlık alanında yaptığı bilimsel çalışmalarla döneminin öne çıkan isimleri arasında yer almaktadır. Macar müsteşirliki Türkistan'da; Türk halklarını dil, kültür ve tarih bağlamında araştıran bir bilim insanı olarak bulmak mümkün olduğu kadar, Asya'daki rekabette Rusya'ya karşı İngiltere taraftarlığı ve hesabına çalışmasıyla dikkat çeken politik bir figür olarak da incelemek mümkündür. Sadece bu da değil; onunla Sultan II. Abdülhamid'le yakın ilişkiler kurarken ya da Çarlık Rusya'da sayıları milyonları bulan Müslüman Türklerin sosyal, siyasi ve kültürel hayatını yakından izlerken de karşılaşmak şaşırtıcı olmayacaktır. Ayrıca eserleriyle Türkoloji bilimine katkılar sunması, hatta Pantürkizm fikrinin gelişiminde akla gelen ilk isimlerden olması, tuhaf ve maceracı hayatının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.

Árminius Vámbéry'nin yukarıda bahsedilen özelliklerinden her birinin farklı bir çalışma konusu olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu sebeple elinizdeki incelemenin, bütün yönleriyle bu ünlü âlimi ele alma gibi bir iddiası bulunmamaktadır. Zira böylesi bir yaklaşım tekrardan başka bir anlam ifade etmeyecektir. Onun hayat hikâyesini merak edenler için Ármin Vámbéry *The Life and Adventures* adlı çalışma yeterli olacaktır ki eser, bu konuda ilk sırada yer alan başvuru kaynağı olma özelliğine sahiptir. Yine Asya seyahatinin tam metni Türkistan'a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Jacob M. Landau'nun, Ármin Vámbéry: Traveller, Scholar, Politician adlı makalesi de Vámbéry'yi farklı yönleriyle inceleyen kaynaklar arasında yer almaktadır. 19. Yüzyıl Türkiye'si ve Türk Modernleşmesi; Doğu Topraklarında Batı Kültürü: Asya'da İngiliz ve Rus Nüfuzu; Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi: Vámbéry; Bilim Adamı Ármin Vámbéry, Ármin Vámbéry Ölümün 100. Yılında Anma Toplantısı Bildirileri ve Türkoloji'nin Öncüsü Ármin Vámbéry ile Sohbetler, Vámbéry hakkında Türkiye'de yapılmış çalışmalardan bazılarıdır. Bunun dışında onu farklı yönleriyle ele alan çok sayıda makale de bulunmaktadır. Dolayısıyla o, Türk akademisi için yabancı bir isim olmanın çok ötesindedir.

Yukarıda verilen çalışmalar Vámbéry hakkındaki bilgilerimizin kaynakları olarak değer taşımakla birlikte, onun İdil-Ural bölgesine veya Tatar dünyasına, kendisinin kapsayıcı değerlendirmeleri düşünüldüğünde ise Rusya Türklerine yönelik fikirleri üzerinde yeterince durulduğunu söylemek zordur. Bu çerçevede Rusya Türklerinin yirminci yüzyıl başında modern çağa intibah süreçlerine ayrı bir önem veren ve bunu çalışmalarında sık sık konu edinen Macar şarkiyatçının, bu özelliği temelinde Türk akademisinin gözünden kaçtığı açıktır. Hâlbuki onun, doğrudan İdil-Ural Türklerinin modernleşme faaliyetlerine odaklanan önemli çalışmaları bulunmaktadır. *The Awakening of the Tartars* ve *Die Kulturbestrebungen der Tataren* bu kapsamda verilebilecek ilk ve en önemli çalışmalarıdır denilebilir. İlki; *The Nineteenth Century and After* dergisinde yayımlanmış ve tarihi 1905 olması dolayısıyla devrim yıllarının esintisini taşıyordu. Nitekim çalışmada ele alınan konular, Tatarların yüzyıl başındaki gelişimini gözler önüne serdiği kadar idareden beklentilerinin de ipuçlarını veriyordu. İkincisi ise 1907 tarihliydi ve 5 yıl sonra Rusça olarak *Kulturnoe Dvijenie Sredi Russkih Tatar* adıyla İ. Goldtsiger'in editörlüğünde yeniden yayımlanmıştı. İlkine göre daha geniş kapsamlıydı; Tatarların modernleşme çabaları on dokuzuncu yüzyıl itibarıyla bir bütün olarak ele alınıyor, birbirine etki eden unsurlar ortaya konuyor ve zaman zaman İslam ve Türk dünyasıyla karşılaştırmalara yer veriliyordu. Söz konusu çalışma hakkında Türkiye ve Rusya'da herhangi bir akademik inceleme yapılmamıştır. Sadece yayımlandığı yıl Fatih Kerimî tarafından "Tatarların Medeniyet Togrusunda Tarışuları" başlığıyla Tatarca'ya tercüme edilmiş fakat bu tercüme, genel bir özet şeklinde olup müsvedde hâlinde kalmıştır. Günümüzde Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivinde yer alan bu Tatarca nüshaya, Kerimî tarafından önsöz şeklinde nitelendirilebilecek Rusya Müslümanlarının Tarih-i Terakkiyatına Bir Nazar başlıklı kısa bir metin eklenmiştir (TMA, F. 1370, op. 1, d.16a, l. 1-21.). Metinde; Vámbéry'nin Rusya Türkleri, bilhassa Tatarlar arasındaki tanınırlığının nedeni olarak; onun tarih, dil ve kültür çerçevesinde yakından gözlem ve araştırma uğraşı içerisinde olması ile bu toplumu Avrupa basınında tarafsız bir gözle tanıtmaya gösterilmiştir. Vámbéry'nin bu davranışının altında yatan neden olarak da Macarları Türk kavminin bir şubesi olarak kabul etmesi öne sürülmüştür. Devamında ise tercümesi yapılacak çalışmanın içeriğine değinilerek yazı sonlandırılmıştır (TMA, F. 1370, op. 1, d.16a, l. 1,2.). Daha yakın bir tarihte E. A. Gatin tarafından Tatarca olarak kaleme alınan; Tatar Dünyasına Evropadan Ber Karaş: Arminii Vámbéry hem Fatih Kerimi adlı makalede bu çalışmaya yer verilmişse de detaylı bir tetkikten ziyade Kerimî ile alakalı kısımlarına değinilmiştir (Gatin, 2020, ss. 74-79). Vámbéry'nin diğer eserleri için de geçerli olmakla birlikte özellikle bu iki çalışma, Rus-Tatar ilişkilerinin ve Tatar toplumunun modern dünyaya intibah sürecinin izahında Batılı bir âlimin katkılarını gözler önüne sermektedir. Makalenin sınırları kapsamında öne çıkan diğer kaynakları ise Tatar süreli yayınlarında Vámbéry hakkında yayımlanan makale ve haberler oluşturmaktadır.

Árminius Vámbéry ve İdil-Ural Türkleri

Árminius Vámbéry'nin, Tatar toplumuna dair ilgisi ve onlarla kurduğu bağlar çerçevesinde özel bir isim olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte öncelikle belirtilmelidir ki bu ilgiyi onun politik yönünün bir yansıması olarak Büyük Oyun çerçevesindeki misyonu, yani en basit ifadeyle on dokuzuncu yüzyılda Asya'daki İngiliz-Rus rekabeti üzerinden değerlendirmek ya da bunun gerekleri doğrultusunda hareket ettiği yorumunu yapmak bir yanılgıya neden olabilir. Zira onda salt Rus karşıtlığı

üzerine bina edilmiş bir yakınlaşma veya Rus hâkimiyeti altındaki bir milleti idareye karşı harekete geçirme gibi bir durum söz konusu değildi. Müsteşrikin İdil-Ural Türklerine ve genel olarak Türk dünyasına yönelik merakı, her şeyden önce mensubu olduğu milletin köklerini araştırma ihtiyacıyla ilgiliydi. Hatta buna yönelik, temeli gençlik yıllarına dayanan bir arzu beslemekteydi denilebilir. Zira kendisinin de ifade ettiği şekilde Asya, onun için fantastik bir coğrafya olarak belirirken, daha çocuk yaşlarda olmasına rağmen Türk dillerini öğrenmeyi kendisine bir görev olarak addetmekteydi. Bu amacına ulaşmasında ise Macarca ile Ural-Alтай lehçeleri arasındaki yakınlık ona yardım edecekti (Vámbéry, 1914, s. 8). Dolayısıyla Rusya'ya karşı oldukça katı bir tutuma sahip olduğunu belirtmek tam olarak doğru bir ifade olmayacaktır. Nitekim İngiltere ve Rusya'yı medeniyet kavramı temelinde mukayese ettiği 1906 yılında yayımlanan *Western Kulture in Eastern Lands: A Comparison of the Methods Adopted by England and Russia in the Middle East* adlı eserinde; Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesinin akabinde yaptığı düzenlemeler ve yenilikler hakkında objektif bir görüş ortaya koymaya çalıştığını söylemek mümkündür (Vámbéry, 1906, ss. 51-55).

Vámbéry, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rusya Türkleri arasında, bilhassa İdil-Ural bölgesinde Kazan merkezli olarak kendisini gösteren ve bu coğrafyada belirgin bir şekilde izlenmesi mümkün olan modernleşme hareketlerini yani Ceditçilik olarak bilinen süreci yakından takip eden Avrupalı bir müsteşrikti. Tatarların Vámbéry'i şaşırtan ilk özelliklerinden biri Rus idaresi karşısında göstermiş oldukları dirençti. Ona göre Çarlık yönetiminin Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyaseti, Tatarların İslam'a dayanan muhalefetini aşamamış, daha da ilginç bu dine daha da sıkı sarılmalarına, hatta bu çerçevede propaganda faaliyetlerine devam etmelerine neden olmuştu. Dolayısıyla kilise ve devlet iş birliğinden doğan Rus potasında eritme çalışmalarının boşa çıkması söz konusuydu (Vámbéry, 1905, s. 217). Bu noktayı biraz genişletmek gerekirse Macar âlimin Rus-Tatar rekabetine, bir diğer ifadeyle yok etme-direnç savaşına pek çok yerde değindiği görülmektedir. Bu kapsamda yer alan bir makalesinde; siyasi olarak "Rus Kılıcının" üstün geldiğini fakat, işgal edilen coğrafyanın yahut hâkimiyet altına alınan toplumun dinî inanışları göz önüne alındığında, Ortodoks Haçının İslam karşısında zafere ulaşamadığı değerlendirmesini yapmaktadır (Vámbéry, 2021, s. 31). Aslında Korkunç İvan'ın Kazan'ı işgali ile başlayan İdil bölgesi Tatarlarının hâkimiyet altına alınma süreci, siyasi ve idari olduğu kadar dinî değişimi de beraberinde getirmişti. İvan kendisini Hristiyanlığın silahı olarak görüyor ve son nefesine kadar savaşaacağını belirtiyordu (Vámbéry, 1906, s. 18). Vámbéry, Müslüman Tatarların Hristiyanlaştırılma faaliyetlerinin hız kesmeden devam etmesine rağmen yine Rusya'nın eliyle başarısızlığa uğradığını belirtmekteydi. Örneğin 1778'de Ufa'da kurulan Orenburg Dini Nezareti sadece camilerin sayısının hızlı bir şekilde artışına neden olmamış, İslam'ın Kırgız-Kazak, Başkurt ve Şamaniler arasında da yayılmasını sağlamıştı. Bu durum Çariçe II. Katherina'nın suçlanmasını beraberinde getirirken, Ortodoks kilisesinin avantajlı durumunu da tersine döndürmüş ve idarenin misyonerlik çalışmalarında yeni önlemleri devreye sokmasını zorunlu kılmıştı. Böylece on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren, Hristiyanlaştırma sürecinin kurumsal bilgi üzerinden gerçekleştirilmesi zorunluluğunu ortaya çıkardı. İslam'ın misyonerler tarafından öğrenilmesi gereği, Rus oryantalizmine yeni bir boyut kattı ve Müslüman Tatarların Rus eğitim kurumlarıyla, Rus diliyle ve modern bilimlerle tanışmalarını sağladı. Dolayısıyla Rus idaresinin Hristiyanlaştırma misyonu çizgisindeki faaliyetleri, karşılığında din ve kimlik farkındalığı yüksek, idare karşısında varlığını daha sağlam temelde korumaya çalışan bir toplumun inşasına hizmet etti (Vámbéry, 1906, ss. 27-31). Vámbéry, ünlü Tatar aydını Muhammed Fatih Kerimî ile görüşmesinde de bu konu üzerinde durmayı ihmal etmemiş, Tatar direnişini farklı bir cepheden almıştı. O, Tatar âleminin Slavlar içerisinde erimemesini ve misyonerlik faaliyetleri karşısındaki dirençlerini, her ne kadar tasdik etmese de onların taassuplarına bağlamış, fakat hâlihazırda bu tutumlarını bir tarafa bırakmalarını da takdirle karşılamıştı (F.K., 1913, s. 2). Benzer şekilde bir kısmı Tatar Türkçesine tercüme edilen ve Vakit gazetesinde yayımlanan makalesinde, Rusya Türkleri arasındaki görülen kültürel canlanmaya yönelik tespitlerde bulunurken daha önceki fikirlerinden farklı olmayan izahında; Çarlık Rusya'nın, hâkimiyeti altında bulundurduğu Müslüman Türkleri Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma konusunda büyük bir başarısızlığa uğradığını, Rusça bilen ve kendilerine yakın gördüğü kişileri, Ruslaştırma faaliyetlerinde çaba sarf etmeleri için ödüllendirmekten bir fayda sağlayamadığını, aksine baskılara karşı koyabilecek bir toplumun doğmasına neden olduklarını öne sürmektedir (Profesör Vamberi ve Rusya Müslümanları 1907, s. 1). Onun Tatar veya Rusya Türklerinin geneline yönelik idare tarafından uygulanan baskıları ister siyaseten isterse bilimsel olarak hangi açıdan ele alırsa alsın, bu konuları dile getiriyor oluşu Tatarlar arasında memnuniyet yaratmış olmalıydı. Özellikle Türkistan Müslümanlarına yönelik Rus baskılarını eleştirmesi, Tatar basının gündemine giren konular arasında yer alıyordu (Cafer, 1913, s. 2).

Árminius Vámbéry nazarında Tatar toplumunun başarısı sadece dinî ve millî kimliklerini idare karşısında cesaretle savunmaları değildi. Onlar son yıllarda zamanın ruhuna uygun değişimler de sergilemekteydiler. Macar âlim, bu değişimi Tatar sınırının çok daha ötesine götürerek, Rusya Türklerinin tamamını kapsayan bir yaklaşımla izah etmektedir. Bir Kırgız'dan Schopenhauer'in Farsça eleştirisini almasını ve yakın zamanda basılan Tatarca bir kitapta Batı medeniyetine dair düşüncelere yer verilmesini taktirle ve bir o kadar da ilgiyle karşılamıştır. Şahit olduğu gelişmelerin zihninde oluşturduğu düşünce açıktı: Asyalılar uyanıyordu. Diğer taraftan kendisini hayal kırıklığına uğratacak bir durum bekliyordu; bu, Tatarlardan ziyade mensubu

olduğu dünyayla ilgiliydi. Zira hem İngiltere’de hem de genel olarak Avrupa’da Tatarlarla ilgilenen olmadığı gibi onların tanınmasını sağlayacak araçlar da oldukça sınırlıydı. Ayrıca Tatarca’nın bilinmemesi de modernleşme sürecine dair bilgilerin Avrupa’ya ulaşmasına engel olmaktaydı (Vámbéry, 1905, s. 218). Bu tablo karşısında kendisinin göstermiş olduğu gayret ise oldukça dikkat çekicidir. Tatar aydınlanmasını yakından takip ettiği anlaşılan Vámbéry, 1906 yılında kaleme aldığı Macarca bir yazısında; Tatarların kadın hakları, eğitim ve siyaset başta olmak üzere toplumsal hayatın pek çok noktasında göstermiş oldukları gelişmeleri taktir etmekte, idare karşısına artık tepkiler ve taleplerle çıkmalarını olumlu karşılamaktadır. Sonuç olarak o, farklı alanlarda gösterilen bu bütüncül modernleşme sürecini ve elde edilen başarılı sonuçları, İslam ve Türk dünyası özelinde bir mukayeseye tabi tutarak; Türkiye, İran ve Hindistan’da görülmesi mümkün olmayan faaliyetler olarak değerlendirmektedir (TMA, F 1370, op. 1, d. 24, l. 1.).

Tatar süreli yayınları incelendiği taktirde Vámbéry’nin, Tatarların Avrupa’da tanıtılmasında bir araç olduğu ve bu durumun sık sık vurgulandığı görülecektir. Onlar için Macar müsteşrik, bütün Avrupa’nın Türklük ve İslam’a kati düşmanlık gösterdiği bir zamanda “yarı Avrupalı, yarı Şarklı” olarak ortaya çıkmış, Türklüğün ve İslam’ın ihtiyacı olan bir kişiliğe dönüşmüştür (Vamberi’nin Makalesi, 1913, s. 2, Muallim Vamberi Hazretleri’nin Kazan Muhbirine Yazgan Mektubu, 1906, s. 2). Bu noktada İslam ve Türk dostu olması da ihmal edilmeyordu. Vakıf gazetesi yayımlanmaya başladığı zaman “Times” de tanıtmış ve bunun üzerine gazete idaresine Avrupa’nın farklı merkezlerinden tebrik kartları gönderilmişti. Ayrıca Vámbéry hakkında şu tanımlayıcı ifadeler kullanılıyordu: “*Mösyö Vamberi cenapları Avrupa’nın en fazıl allamesinden ve İslamiyet alemine en vakıf zevatlardan, himmet-i Türk ve Tatar kavminin en ziyade hayırhahlarından olup Avrupa matbuatında her vakit bunlar hakkında güzel şeyler yazmaktadır*” (Avrupa Gazetelerinde Tatar Resimleri, 1906, s. 2). Benzer şekilde ünlü Tatar gazeteci Abdullah Battal Taymas da müsteşrikin vefatı dolayısıyla kaleme aldığı yazısında bu doğrultuda değerlendirmelerde bulunmaktaydı. Tatar matbuatını ve toplumunu yakından izlediği belirtilen Vámbéry’nin, bu insanlar için ne ifade ettiği şu cümlelerle açıklanmaktadır: “Vamberi’nin bize yaptığı ulu hizmeti: o bizi Avrupa’ya tanıttı. Bizdeki hareketler ve işler hakkında Avrupa matbuatında söz kılıp Rusya’da “Tatar” denilen yeni bir millet çıktığını medeniyet dünyasına bildirdi” (Battal, 1913, ss. 1-2). Söz konusu yazılarda dikkat çeken bir husus ise Vámbéry’nin Türk ve İslam dünyasına yönelik samimi muhabbetiydi. 1911 yılında Tatar basınına düşen bir yazı bu konuda Tatarlar veya genel olarak Rusya Türkleri ile Vámbéry arasındaki bağlara ışık tutmaktadır. Petersburg Telgraf Acentesinin haberine göre Vámbéry, Macaristan’da yayınlanan bir gazetede İslam dünyasına ağır eleştirilerde bulunmuş, 300 milyon Müslümanda hayat eseri olmadığını, ibadetten başka bir şey yapmadıklarını, “dini histen başka bir hayatları, dilek ve istekleri olmadığını” belirtmiştir. Vakıf gazetesi haberi aktarırken, Vámbéry’nin İslam dünyasını iyi tanıyan, Türk milletine muhabbet besleyen biri olduğunu, dolayısıyla bu sözleri nedeniyle kendisine düşmanlık yapılmamasını aksi olarak üzerinde düşünülmesi gereken değerlendirmeler olduğunu yazmıştır. Bununla birlikte haberin doğruluğu konusunda da bir uyarı yapmış ve Vámbéry’den bir açıklama beklenilmesinin doğru olacağını ifade etmiştir. Haberi okuyanlar ise Vakıf gazetesine sözlerinden dolayı Vámbéry’i eleştiren çok sayıda mektup göndermiştir. Haberden yaklaşık bir ay sonra Vámbéry tarafından Vakıf idaresine gönderilen mektupta; söz konusu habere itimat edildiği için taaccüp ettiğini, kendisinin elli yıldır Türk ve İslam dünyasının dostu olup, böyle bir şey yazmayacağını belirtmiştir (Müslümanlar Hakkında Profisör Vamberi Fikri, 1911, s. 3, Profisör Vamberi Mektubu, 1911, s. 2).

Árminius Vámbéry, Fatih Kerimî, İsmail Gaspıralı ve Rızaeddin Fahreddin gibi Tatar aydınlarla yakından iletişim hâlinde bulunuyordu. Ayrıca Vakıf, Kazan Muhbiri, Şura, Yulduz, Tercüman gibi yayınları takip ediyor, kendisine de özel bir ilgi gösteriliyordu. Dolayısıyla farklı konulara dair mektuplarını, bilimsel çalışmalarını ve Tatarlar arasında meydana gelen gelişmelere dair fikirlerini söz konusu yayınlarda görmek olağan bir duruma dönüşmüştür. Aslında bu durum karşılıklıydı. Vámbéry, İdil-Ural Türklerinin faaliyetlerine kayıtsız kalmazken, onlar da ünlü müsteşrikin fikir ve yönlendirmelerini değerli buluyordu. Bu duruma örnek olması bakımından Vakıf gazetesinde yayımlanan mektubundan çıkan sonuç, iki taraf arasındaki ilişkilere dair çıkarımlar yapmaya izin vermektedir. Vámbéry, medeniyete ulaşma sürecinde veya toplumun uyanışında faydası görülecek kaynakların kullanımında, din ve milliyet gibi farklılıkların göz önünde tutulmamasını, bir nevi bu konuda pragmatik davranılmasını öğütlemekteydi. Mektuptaki ifadelerin, Tatar aydınların zihninde yer edinen modernleşme fikriyle uyduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. (El-Fakir Vamberi, 1906, s. 2). Konu hakkında benzer bir örnek daha verilebilir. Vakıf’ta yer alan Mayıs 1913 tarihli bir makalede, gazete idaresinin Vámbéry’den bir talepte bulunduğu görülmektedir. Türk dünyasını yakından tanıması ve takip etmesi münasebetiyle, Balkan Savaşları’nın Osmanlı devletine tesirleri hakkında fikrine müracaat edilmiş, Vámbéry de bu isteği yerine getirmiştir. Vakıf idaresine gönderdiği mektubunda Balkan Savaşları’ndaki Osmanlı mağlubiyetini; millî kimlik fikrinin göz ardı edilmesini, ıslahatlar konusunda geride kalınmasını ve lisanlarına gerektiği kadar önem verilmemesini gerekçe göstererek açıklamıştır. Yine bahsettiği özellikler üzerinden bir karşılaştırma yaparak, Tatarların millî kimlik konusundaki uyanış ve farkındalığını, Osmanlılar da dahil İslam dünyası için bir örnek olarak sunmuştur (Profisör Vamberi Mektubu, 1913, s. 1). Daha eski tarihli bir yazısında ise Tatarların yakın zamanda millî kimlik konusunda ileri yönlü bir atılım gerçekleştireceği ve diğer azınlıklara göre Rusya için çözümü zor bir soruna dönüşeceği tahmininde bulunmuş ve şu satırları

kaleme almıştır:

“Rusya’nın hâlihazırdaki dahili ihtilallerinde Yahudi, Polak, Fin, Latış, Eston, Ermeni ve Guruzin gibi milletlerin katıldıkları görülmekte ise de gelecekte yakın bir zamanda meydana bir millet daha çıkacaktır ki, o da bütün Rusya Müslümanları hareketinin başında olan kuvvetli Tatar milleti olacaktır. Müslümanlar pek fazla ve gayet, birlik içindeler. Yürekları de mücadele vaktinde ifrat derecede metanetli olduklarından bunların Rusya hükümetine yaptığı tesirleri, Rusya’da mevcut bütün azınlıkların birleşerek yaptıkları tesirden daha fazla olacak ve onlara karşı durmak da Rusya hükümeti için kolay bir iş olmayacaktır” (Profisör Vamberi ve Rusya Müslümanları, 1907, s. 2).

Yukarıda yer alan örnek ve alıntılardan anlaşıldığı üzere Tatarlar için Vámbéry, pek çok açıdan yönlendirici bir konumda bulunuyordu. Tatar matbuatının sık sık kendisine atıf yapması, aydınlar tarafından kabul edildiğini gösterdiği kadar bir fikir adamı olarak topluma sunulduğunu da ispat etmektedir. Bu noktada, ölümü üzerine İdil gazetesinde yer alan bir yazıya temas etmek yerinde olacaktır. Yazı, her ne kadar bir alıntı olsa da Vámbéry’nin fikirlerinin Tatarlar üzerindeki etkisine iyi bir örnektir. Söz konusu yazı, Fatih Kerimî’nin İstanbul’daki öğrencilik yıllarında Vámbéry ile tanışması sırasında geçen sohbetin bir özeti niteliğindedir. Kerimî’nin hatıra olarak kaydettiği satırların içeriğinde ünlü âlim; İslam’ın yenileşmeye engel olmadığını, Müslümanların umutsuz olmamaları gerektiğini, geri kalmalarındaki en önemli etkenin din olmayıp başlarındaki yöneticiler olduğunu ve Tatarların taktire şayan şekilde yüzyıllardır milli kimliklerini koruduklarını ifade ediyordu. Tavsiye olarak kabul edilen bu değerlendirmelerin her biri modernleşmeyi yürüten aydın kadrosu için bir anlam ifade etmekle kalmıyor Vámbéry’nin bir şarkiyatçı olarak onlar arasındaki konumunun belirlenmesine de yardımcı olmaktadır. Zira bu yönlendirici ifadeler, Ceditçi ya da modernleşme kaygısı taşıyan aydınlarının ve toplumun bazı sorularına cevap olarak görülüyordu. Bu noktada Vámbéry, milli kimlik kavramına katkı sunuyor, İslam dünyasının aydınlarına cesaret veriyor, otokratik idareye karşı meşrutiyet taleplerinin ortaya konulması gerektiğinin altını çizerek siyasi yönden tesir ediyordu (Vamberi Cenaplarının Bizlerge Kaldırgan Tavsiyesi, 1913, s. 2; F.K., 1913, s. 2).

İslam Dünyasında Farklı Bir Toplum ve Modernleşmenin Dikkat Çeken Sımları: Tatarlar, İsmail Gaspıralı ve Fatih Kerimî

Vámbéry, Müslümanlar arasında Avrupa kültürünü takip etmekle birlikte onu anlayan, bu alanda diğerlerinden daha önde olan, millettaşları ve dindaşları arasında bunun yayılmasına hizmet eden üç grubun yer aldığını belirtmektedir. Bunlardan ilki Osmanlı Türkleriydi. Özellikle son yıllarda dinî alanda ıslah hareketleri ve dilde sadeleşme çabalarıyla öne çıkmakla kalmamışlar, çağdaş ve millî edebiyatın oluşturulmasında da büyük bir ilerleme kaydetmişlerdi. Vámbéry’nin Osmanlı Türkleri özelinde karşılaştığı bu yeni tablo, kendisine eskiyi hatırlatmakta gecikmemiş ve bir karşılaştırma yapmasını da zorunlu kılmıştır. Yaklaşık yarım asır öncesinin tam aksine Arapça ve Farsça kelimeler cümlelerden çıkarılmakta, yazarlar halka daha yakın bir dil kullanarak Türkçeye yeni ve daha sağlıklı bir yön vermekteydiler. Diğer taraftan eğitim sahasında da modernleşme süreci kendisini göstermekteydi; sadece kolejlerde değil, rüştiye ve idadiye gibi seviyelerde tarih, coğrafya, fizik, kimya gibi derslerle İngilizce, Almanca, Fransızca gibi dillerin öğretimi, eğitimin gerekleri arasına girmiş durumdaydı (Vámbéry 1912, ss. 276-277). Vámbéry, şahit olduğu bu değişimi 1898 yılında yayımlanan Türkiye hakkındaki çalışmasında şu cümlelere ifade etmektedir:

“Kırk yıl, bir milletin tarihinde çok kısa bir süreye karşılık gelir. Ancak her şeyin ışık hızında değiştiği, faaliyetlerimizin uyuşuk ve kayıtsız olmalarına rağmen Şarklıları da içine aldığı çağımızda, en katı muhafazakârlık bile boyun eğmek zorunda kalıyor ve şaşırtıcı bir hızla gözlerimizin önünde dönüşüm çalışmaları yapıyor. Yaklaşık kırk yıl sonra Türkiye’nin başkentine döndüm ve bugün ile geçmişi her kıyaslayışında kendime şu soruları sormak zorundan kaldım: Bu mümkün mü? 1856 yılındaki Türkler hâlâ oradalar mı? Tüm bu dönüşüm nasıl gerçekleşmiş olabilir?... Gördüğüm ve duyduğum her şey bana, şu eski atasözünü haksız çıkaran yerinde bir itiraz gibi geldi: “la bidat fi’l İslâm”: “İslâm’da ıslahat diye bir şey yoktur.” (Vámbéry, 2022, s. 25).

Osmanlı Türklerinden sonraki grup ise Hindistan Müslümanlarıydı. Modernleşme yolundaki bu toplum; mutaassıp hayat anlayışlarından vazgeçmekte, dinî anlayışlarına şekil veren Türkistan yani Buhara ve Semerkant etkisinden uzaklaşarak fanatik görüşleri bir kenara bırakmaktaydı. Müsteşrik, misyonuna da uygun olarak bu değişimlerde İngiltere etkisini vurgulamaktan kaçınmamış, Müslümanların son dönemlerde İngiliz-Hint okullarına destek verdiklerini ve bu kuruluşlarda dinî bilimlerin yanında çağdaş dünyanın da takip edilebildiğini aktarmıştır. Bu ikisinin dışında Vámbéry’nin dikkatini çeken ve kısa süre içerisinde kayda değer bir başarı yakalayan bir diğer grup ise Rusya Türkleri, bu cümleden İdil-Ural Tatarlarıydı. IV. İvan döneminden itibaren işgal ve istila sürecine maruz kalan bir toplumun enerjik ve hızlı bir şekilde ortaya koyduğu modernleşme başarısı, dinî alandaki kısıtlamalara ve baskılara rağmen Rus okyanusu içerisinde yok olmama gayretleri, yakın zamana kadar kimsenin söz etmediği millî kimlik konusundaki ilerlemeleri ve millî bir Müslüman kimliği yaratma arzuları onu şaşırtmaktaydı. Macar âlime göre bu başarının arkasında pek çok neden bulunuyordu. Bu kapsamda iç ve dış faktörler kendisini göstermiş, Tatarların, despot hükümdarları Çar’a karşı itaatlerinin sorgulanmasıyla sonuçlanmıştı. İçeride dini değerler üzerinde Rus kilisesinin çizgisinde yer alan iktidardan gelen baskılar söz konusuydu. Yine İdil-Ural bölgesinin merkezi Rusya’ya olan yakınlığı,

onların gelişmeleri yakından takip etmesine, eğitim ve kültür anlamında Türkistan'daki millettaşlarına oranla daha şanslı olmalarını sağlamıştı. Bunun yanında Avrupa etkisi ve Osmanlı Türklerinin Sultan'a karşı sorgulayıcı tavırları, Tatarlar adına sosyal, siyasi ve kültürel aydınlanmanın temel taşlarını oluşturmuştu. Dolayısıyla bu etkenler onlarda fikri dönüşüme destek olurken, toplumlarını baskı altında tutan mutaassıp din adamlarının otoritesinin sorgulanması, daha ötede ise sarsılmasıyla sonuçlanmıştı (The Advertiser, 1905, s. 4). Tam da bu noktada Vámbéry'nin karşısına Kırım Türklerinden İsmail Bey Gaspıralı çıkmıştı. O, modernleşme süreciyle bütünleştirdiği Gaspıralı'yı tanımlarken, aslında bir döneme adını verecek Ceditçi hareketin de sınırlarını kabaca çizmiş oluyordu. Gaspıralı; mutaassıplıktan kurtulmuş, millî değerlere sarılmış, çağdaş dünyayı ve bilimleri takip eden bir toplumu yaratma niyetinde bir aydın olarak tasvir ediliyordu. Ayrıca kendisinin ve gazetesi Tercüman'ın başarısını hem idareye hem de kendi toplumuna nüfuz etmiş fanatik din adamlarına karşı izlemiş olduğu temkinli politikasıyla açıklıyordu (Vámbéry, 1912, ss. 276-279). Bu son ifadenin dikkate değer ve Gaspıralı'yı tanıtırken göz önünde bulundurulması zorunlu bir husus olduğu unutulmamalıdır. Zira o, her ne kadar 1905 Rus Devrimi sonrasında idareye ve gelenek taraftarlarına karşı hareketlerinde daha radikal davranan yeni nesil Tatar aydınların eleştirilerine maruz kalsa da toplumunu ve Rus yönetimi iyi tahlil etmiş, pragmatik bir yol izlemenin daha makul olduğunu kavramış bir liderdi. Onu anlayabilen isimlerinden Rızaeddin Fahreddin ve Cemaleddin Velidî gibi aydınlar, vefatı dolayısıyla kaleme aldıkları yazılarında onun mutedil yaklaşımını belirtmeden geçememişlerdi (Fahreddin, 1914, s. 2, Velidof, 1914, s. 1). Gaspıralı'nın temkinli siyaseti, toplumunun gelişiminde Rusya gerçeğini göz ardı etmemesinden kaynaklanıyordu. Fikirlerini tatbik edebilmesi düşmanca tavırdan uzak, meşru zeminde hareket etmesiyle ilgiliydi. Tercüman gazetesinin uzun süre hayatta kalmasının nedeni de buydu. Ünlü misyoner İlminski'nin, meslektaşı Pobedenosof'a yazdığı mektup, bu konuda örnek verilebilecek satırları içermektedir:

“Bu gazete sansürden geçiyor, fakat hiçbir sansür yabancı ve düşman emeller taşıyan gazetecinin fikirlerini ve kalbini değiştiremez. Gazetenin Rusça kısmı Rus cemiyetine itimat ediyor ve hatta alaka uyandırıyor. Böylece İsmail Bey Tatar münevverleri Rusya'dan asgari hukuk ve serbesti isteyerek göz boyacılığı yapıyorlar ve bir kısım Rusları kazanıyorlar” (Kırimer, 2015, s. 68).

İsmail Bey Gaspıralı'nın, 1901 yılında Tercüman gazetesinde yayımladığı Mebadi-i Temeddün-i İslâmiyân-i Rus adlı risalesi Árminius Vámbéry'nin dikkatinden kaçmayan çalışmalardandır. Bu küçük risale bir anlamda Rusya Türklerinin yirminci yüzyıl başına kadarki ileri yönlü kültürel faaliyetlerinin ve hâlihazırdaki durumlarının ilk ağızdan anlatımını içermektedir. Matbuat, kadın hakları, tercüme çalışmaları, mektep ve medreselerde ıslah hareketleri gibi başlıklar üzerinde durulmuş kısacası son elli yıl içerisinde göstermiş oldukları modernleşme sürecinin bir özeti sunulmuştur (Vámbéry, 1912, ss. 279-281; Akpınar, 2015, ss. 251-261). Vámbéry'e göre Gaspıralı'nın söz konusu eserinde bahsettiği süreç Tatar modernleşmesinin sadece görünen bir yüzüydü. O, Gaspıralı'nın zikrettiğinden çok daha fazla edebî eserin bulunduğunu düşünüyor, salt dinî eserlerden ziyade roman, drama, hikâye, Avrupa dillerinden ve Rusçadan çevirilerin yer almasını olumlu karşılıyordu. Macar âlime göre bu gelişmeler geleneksel toplumun ya da zihinlerin zamanın şartlarına intibahının örneklerini sunuyordu. Bir başka çıkarımı ise Rusya Türklerinin modernleşme faaliyetleri, millî kimlik-milliyetçilik fikrinin, kendi ifadesiyle “Türk ruhunun” canlanmasını beraberinde getirmekteydi. Müsteşrikin temas ettiği bu nokta oldukça kayda değer. Zira, milliyetçi bir zihnin oluşumunu doğrudan modernleşme süreciyle bağdaştırarak açıklıyordu (Vámbéry, 1912, s. 282).

Vámbéry'nin, Tercüman gazetesinin 20. yıl jübilesine ayrı bir noktadan yaklaştığı anlaşılmaktadır. 4 Mayıs 1903 tarihinde gazete idaresinde düzenlenmesi planlanan kutlamalara farklı sınıflardan ve bölgelerden katılımların yanında İslam toplumları tarafından da tebrik mesajları gönderilmişti. Buradan çıkan sonuç şuydu: Bahçesaray'da bir araya gelenler ilk Panislamist toplantıyı icra etmişlerdi. Vámbéry bununla da kalmıyor, belki de Rusya Türkleri arasındaki modernleşme hareketlerinin diğer yakasına işaret ederek, söz konusu toplantıyı o güne kadar Türk halkları arasında rastlanmayan Türk millî hareketi olarak tanımlıyordu (Vámbéry, 1912, s. 282; Kerimî, 2004, s. 17). Onun bu yorumu, bakış açısını yansıtmaması açısından kayda değer olmakla birlikte tartışmaya açıktır denilebilir. Bununla birlikte İsmail Gaspıralı'yı konu edindiği bir çalışmada, Panislamizm konusunun kapandığını, Avrupa'nın da bu konuda herhangi bir kaygı duymadığını belirtiyordu (Profisör Vamberi'nin Mektubu, 1907, s. 2). Diğer taraftan değerlendirmesinde iki noktanın ön plana çıktığı görülmektedir: “İslam” ve “Türk” kimliği. Her iki kavram Rusya Türklerinin idare ile olan ilişkisiyle de alakalı olmalıdır. İslam kimliği, Rus yönetiminin Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetine karşı oluşturulmuş bir refleks olarak hâlâ geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Türk kimliği ise son yıllarda ortaya çıkan millî kimlik tanımlamasında tercihlerinin ne olduğunu açıklamaya yardımcı olmaktadır. Bir başka açıdan Türk ve Tatar kimliğinin hem birlikte hem de ayrı ayrı kullanıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Tatar süreli yayınları incelendiği taktir de Türk mü, Tatar mı? tartışmasının varlığıyla karşılaşılacaktır. Dolayısıyla “panci” ideolojilerden ziyade Rusya Türklerinin yeni siyasi süreçte kendilerini idareye kabul ettirmeleri ve kimlik meselesindeki farkındalıklarıyla ilgili bir durumun mevcut olduğunu ifade etmek daha doğru olacaktır. Bunun yanında kendisinin milli kimlik konusunda Tatarlar için farkındalık oluşturan ve onları etkileyen bir isim olduğu bir gerçektir. Örneğin Koyaş gazetesinde müsteşrikin vefatı dolayısıyla kaleme alınan bir yazıda, milli kimlik konusundaki etkisi üzerine önemli satırlar yer almaktaydı. Yazar, Tatarların kökeninin Rus âlimler tarafından

belirlenemediğini, Türk, Tatar, Bulgar ve Slav gibi isimler üzerinden bir karışıklık yaşandığını belirttiikten sonra “Vámbéry cenapları onların Türkoğlu Türk olduklarını pek güzel ispat etmekteydi” cümlesini rahatlıkla kuruyordu. Yine Türk halklarının ayrı milletlerden ziyade tek bir millet olduğunu açıklayan, ispat eden Vámbéry’den başkası değildi (Cafer, 1913, s. 2).

Vámbéry’ye göre Tatarların modernleşme gayreti, üzerine müthiş yayılma hızını eklemiş, Türkistan Müslümanlarının yanında Doğu Türkistan’a kadar uzanan büyük bir coğrafyada etkili olmayı başarmış görünmektedir. Geline nokta basit bir tüccar ya da gezgin bir imam hareketin öncüsüne dönüşmüştür. Macar müsteşrik, yaşanan gelişmeleri taktirle ve hayretle karşılaşmasına rağmen Ceditçilerin, muhalif kadrolarla mücadelesinin çok da kolay olmadığını dile getirmektedir. Karşılaşılan manzara sadece Rusya Türkleri arasında değildi; Türkiye’de veya yakından ilgilendiği Hindistan Müslümanlarında da bir din adamının otoritesi oldukça güçlüydü ve toplum tarafından ona yönelik bir karşı duruşun sergilenmesi kolay rastlanılan bir durum değildi. Özellikle aydınlanma ve din, daha da açık olarak İslam ve modernleşme arasındaki ilişkinin pozitif yönlü ortaya konulması, geride kalmışlıklarının bir nedenini de Hristiyan bir idarenin altında yaşamaya bağlayan bir toplumda ifade edilmesi zor güçlüklerdendi. Vámbéry’nin değerlendirmesi de burada kendisini göstermektedir. Söz konusu olumsuzluğa rağmen, şimdiye kadar göz önüne alınmayan, varlıkları dahi dikkat çekmeyen ve hatta Avrupa’nın “Barbar” olarak kabul ettiği Tatar toplumu, bu konuda İslam dünyasının diğer parçalarında rastlanmayan bir sonuçla ortaya çıkmıştı. Zira onlar, eski geleneksel düşüncelere aldırış etmeden İslam ve modernleşme arasında olumlu bir bağ olduğunu cesaretle dile getirebiliyorlardı (Vámbéry, 1912, ss. 283-285). Vámbéry, bu konudaki düşüncelerini destekler şekilde Kırım’a Seyahat adlı esere atıfta bulunuyordu. Eserin yazarı Kerimî, söz konusu seyahatnamesinde; İslam’ın medeniyete ve modernleşmeye engel olmadığını, sorunun; dini, tahakküm aracı olarak kullanan ve kendi fikirleri çizgisinde ona şekil vermeye çalışan, yüzeysel meselelerde tıkanıp işin felsefesiyle ilgilenmeyen ruhanilerde olduğunu; bunun karşısında Avrupa’da dinin, din adamlarının baskısından kurtarıldığını, dolayısıyla toplumun vicdanen ve itikat yönünden serbest olduğunu, buna karşılık Müslümanlar arasında din adamlarının kontrolü hâlâ ellerinde bulundurduğunu belirtmekteydi (Vámbéry, 1912, ss. 285-286; Kerimî, 2004, ss. 33-34). Vámbéry’nin Kerimi üzerinden verdiği örnek, aynı zamanda modernleşme hareketinin karşısındaki engellerden birisini yani mutaassıp zihniyeti işaret etmekteydi.

Árminius Vámbéry’i için yukarıda bahsi geçen Fatih Kerimî’nin özel bir konumu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu Ceditçi aydının kişiliği, çağdaş dünyaya intibahı, toplumunu analiz etme kabiliyeti, gazeteciliği ve eserleri, Macar müsteşrikin dikkatinden kaçmamıştır. Özellikle Kırım’a Seyahat adlı eseri üzerinde yoğunlaşmakta, bir bakıma Tatar modernleşmesinin seyrini veya kendisini şaşırtan yönlerini Kerimî ve eseri üzerinden izah etmektedir denilebilir. Bu çerçevede Kerimî; toplumsal hayatın her alanında etkili olan dinî grupların modernleşme sürecine karşı duruşlarını kabul etmeyen, medrese gibi eğitim kurumlarında verdikleri derslerle gençlerin hayatını yıllarca ipotek altına alan, ezberden ileri gidemeyen geleneksel sistemi eleştiren bir aydın olarak tanımlanmaktadır. O, İslam ile modernleşme ilişkisini pozitif zeminde düşünen, bu anlamda İslam’ın bir engel olmadığını savunan ve mensubu olduğu milletin istikbali için modernleşmeyi zaruri gören bir aydın olarak Batı düşüncesi içerisinde değerlendirilmektedir. Kerimî, aynı zamanda eleştirel yaklaşımıyla da farklılık göstermekteydi. Zira bugüne kadar Hindistan, Mısır ya da Türkiye’de özellikle medreselere, dinî eğitim sistemine veya kurumlarına yönelik herhangi bir eleştiri yapılmamıştı. Bu yönüyle o, modernleşme çabasını bütün özellikleriyle yansıtan bir aydın olarak öne çıkartılıyordu (Vámbéry, 1912, ss. 286-287). Vámbéry’nin bu hususu oldukça kıymetli bulduğu anlaşılmaktadır. Gaspıralı’nın Mısır’da düzenlemeyi planladığı İslam Kongresi hakkında Times gazetesine gönderdiği yazısında, Rusya Türkleri, özellikle Tatarlar arasında içtimai ve ahlaki alanda ıslah hareketlerinin yanında, daha dikkat çekici olarak dini alanda birtakım değişimlerin arzu edildiğini işaret etmekteydi. Daha öncesinde konuşulamayan veya konuşulsa dahi sonucu dinden çıkmaya, çıkarılmaya kadar giden meseleler artık tartışılmaya açılıyordu (Profesör Vamberi’nin Mektubu, 1907, ss. 1-2). Kırım’a Seyahat ise toplumu modernleşme sürecine iten yayınlara iyi bir örnekti. Macar âlimin bu değerlendirmeleri, modernleşme faaliyetlerinin bir bütün olarak ele alınmasını da beraberinde getirmektedir denilebilir. Böyle bir durumda, gelişmeleri dinî ve dünyevi şeklinde bir ayrıma tabi tutmak, birbirine tesir eden durumların açıklanmasında güçlüklerin yaşanmasına neden olabilir. Kırım’a Seyahat gibi toplumsal eleştirileri ağır tonlarıyla taşıyan ve aynı zamanda alternatif üretim yol gösteren çalışmalarda; imam, müezzin veya diğer din adamlarının durumlarının iyileştirilmesi ve toplumla bütünleşmelerinin arzu edildiği görülmektedir. Vámbéry de bu noktaya işaret ederek, din adamlarının, hatta Rus idaresinin etkisi altında faaliyet yürüten müftülük idaresinin, artık otokratik nüfuz altından çıkma gayreti gösterdiğini belirtmektedir (Vámbéry, 1912, ss. 289-290). Dolayısıyla o, dinî idare ve din adamlarındaki olumlu değişimi, bir bütün olarak ele aldığı modernleşme hareketlerinin bir sonucu olarak kabul etmektedir.

Kırım’a Seyahat’in bir diğer özelliği ise Rusya Türklerinin modernleşme faaliyetlerine dair zengin bir içeriğe sahip olmasıydı ve bu yönüyle müsteşrikin nazarında fazlasıyla ilgiyi hak ediyordu. Eseri çevirme niyeti de buradan kaynaklanmış olmalıydı. Vámbéry, seyahatnamede Tatarların sosyal, siyasi ve kültürel anlamda canlanışına, mollalar ve şekillendirdikleri çevrenin göz ardı edildiğine şahit olmaktaydı. Özellikle Kursk’a yolculuk sırasında bir Rus kadını ile Kerimî arasında geçen sohbete odaklanması elbette boşuna değildi. Kerimî’nin; İslam ve modernleşme arasındaki ilişki, İslam kadınlarının sosyal ve kültürel

durumu, mutaassıp zihniyetin bu konudaki yaklaşımı ve İslam'da kadınların özgürlüğü gibi konuların yasal bir dayanak, yani İslam'ın destekleyici yönü üzerinden sunulması, geçmiş yılların uygulama ve anlayışıyla tezat bir yaklaşımla anlatılmakta, bu yönüyle de Vámbéry tarafından şaşkınlıkla içerisinde karşılanmaktadır (Vámbéry, 1905, ss. 219-221). Bu noktada eser Vámbéry tarafından Batı medeniyetinin despot, otokrat veya en katı yönetim şekli de dahil ne olursa olsun, en ücra köşelere ve en uzaktaki zihinlere kadar ulaştığının delili olarak yorumlanıyordu. Değişimler, Çarlık hükümetinin hoşuna gitmese de Tatar toplumu arasında Doğu Türkistan'a kadar etkisini hissettiren, millî bir edebiyatın oluşturulmasından dilde sadeleşme çabasına, eğitimin yaygınlaştırılmasından bunun bilimsel temelde inşa edilmesine kadar modern dünyanın gerekleri dairesinde faaliyet gösteren bir hareket söz konusuydu. Ona göre bu dönüşümü yaratan nedenler ne olursa olsun Tatarlar; Batı kültüründen etkileniyorlar, Rus Nihilistlerini adlandıran özgür düşünceli yapılarıyla siyasi özgürlüğü de yabana atmıyorlardı (Vámbéry, 1905, ss. 222-223).

Vámbéry'nin bu son değerlendirmesi, Tatar uyanışının önemli bir yönünü açıklayarak, idare karşısında ortaya konulan siyasi dönüşümü de gözler önüne sermektedir. Söz konusu değişimin Çarlık Rusya'da yaşanan gelişmelerle yakından ilişkili olduğu unutulmamalıdır. Özellikle 1905 Rus Devrimi ve 17 Ekim Manifestosu, göreceli de olsa diğer azınlıklarda olduğu gibi Tatarlarda da siyasi canlanmayı beraberinde getirmiştir. Bu noktada matbuat alanında yakalanan başarı, siyasi konuların topluma aktarılmasında büyük fırsatlar sunarken, artık dinî ve millî alandaki talepler de Duma kürsüsünden ifade edilir hâle gelmiştir. Sadece 1905-1907 yılları arasında, yani Çarlık Rusya'daki siyasi değişimlerin en yoğun döneminde Kazan, Astrahan ve Orenburg gibi merkezlerde otuza yakın Tatar dergi ve gazetesi yayın hayatına girmiştir. Yine Birinci Duma'ya seçilen 25 vekilin 12'si Tatar ve Başkurtlar arasından çıkmıştır. Ayrıca Rusya Müslümanlarının İkinci (13-23 Ocak 1906) ve Üçüncü Toplantısında (16-21 Ağustos 1906) Tatar liderlerin, Rusya Türklerinin siyasi, sosyal ve kültürel süreçlerini yönlendirdikleri görülmektedir (Gainanov vd., 2000, ss. 285, 295; Devlet 2014, ss. 134-147). Bu tablo, siyasi rejim ve şekillendirdiği süreçle ilgiliydi; idare tarafından sunulan fırsatlar, her ne kadar yöneticilerin mutlak iktidarlarını negatif yönde etkilemiş olsa da Tatar aydınların yönetime karşı davranışlarındaki değişimin doğrudan nedenini oluşturmuştur.

1905 Rus Devrimi ve Modernleşme Faaliyetlerine Etkisi

Árminius Vámbéry'nin üzerinde durduğu bir diğer konu 1905 Rus Devrimi ve sonrasındaki siyasi gelişmelerin Müslümanlar tarafından nasıl yönetildiğiydi. Bu noktada devrimi, modernleşme süreci açısından kayda değer bir gelişme olarak yorumladığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar sorun çıkarmayan bir tebaa olarak görülen Tatarların yerel idareden izin talepleri, yöneticilerin bekledikleri bir durum olmasa da devrim, Rusya Türklerinin ardı ardına devam edecek siyasi toplantılarını beraberinde getirmiştir. Vámbéry, bu noktayı heyecan verici liberal bir tutumla otokrasiye veya mutlakiyete yönelik bir karşı koyuş olarak değerlendirmektedir. 1905 yılındaki Nijni Novgorod'da yapılması planlanan kongreye izin çıkmamasına rağmen (bu kongreye izin verilmese de gayri resmî olarak gerçekleştirildi), 16 Ağustos 1906'da yine aynı yerde resmî bir toplantı icra edilmiştir (Vámbéry, 1912, s. 290; Ahmediyef, 1917, ss. 1-2). Bu aşamada modernleşmenin siyasi alana evrildiğini ve etkili bir sürecin yürütüldüğünü ifade etmek yanlış olmayacaktır. Fakat bunun göreceli olduğu da unutulmamalıdır. Sonuç ne olursa olsun, Rusya Türklerinin 1905 Devrimi sonrasında gösterdikleri idare karşısındaki tutum ve davranışlar, uzun yıllardır baskıcı bir rejim altında yaşayan toplum için dikkate değer gelişmelerdi. Diğer taraftan Vámbéry'nin değerlendirmelerinden, Tatar toplumun veya Rusya Türklerinin genelinin 1905 Devrimini hazırlıklı karşıladığı ya da sonrasındaki süreci iyi yönettiği sonucu çıkartılabilir. Bununla birlikte, özellikle 1917 Şubat Devrimi sonrasında, Tatar aydınların sık sık atıfta bulunduğu 1905 Devrimi ve devamındaki gelişmelerin tam tam aksi değerlendirmelere tabi tutulduğu görülmektedir. Örneğin Şehid Ahmediyef bu süreci Tatar toplumu adına "hazırlıksız ve korkak" olarak, Ayaz İshâki ise daha bütüncül yaklaşarak Rusya Müslümanlarının 1905 Devrimine hazırlıksız ve organizasyonsuz şekilde yakalandıklarını ifade etmektedir (Ahmediyef, 1917, ss. 1-2; İshakov, 2004, s. 148).

16 Ağustos 1906 tarihli kongrenin Vámbéry açısından birkaç önemli özelliği bulunuyordu. İlki, katılımcıların bölgeleri ve sınıfsal konumları dolayısıyla birleştirici olduğu kadar millî bir kongre olarak öne çıkmasıydı. İdil-Ural yanında Sibiryâ, Kafkasya Türkistan, Kırım ve Rusya'nın iç bölgelerinden din adamları, eğitimciler, gazeteciler ve modernleşmeyi sürdüren entelektüel kesimler katılımcılar arasındaydı. Vámbéry açısından bu yönüyle kongre, bütün Doğu halklarına örnek bir organizasyon olmanın yanında 1876 Osmanlı parlamentosunu hatırlatıyordu. Bir diğer açıdan kongre, Abdürreşid İbrahim'in tutum ve davranışlarından anlaşıldığı üzere İslam üzerinden birliktelik ortaya koyuyor yani Panislamizm'e atıfta bulunuyordu. Abdürreşid Efendi sadece kâğıt üzerinde ya da sözel ifadelerdeki kardeşliğin değil, Rusya'daki 20 milyon Müslümanın hem kendi aralarında hem de dünyadaki 300 milyon Müslümanla doğrudan kardeş olduğunu öne çıkarıyordu. Kendisinin kongre açılışında yaptığı konuşması ve dikkat çektiği 4 madde (Bu maddeler: misyonerler tarafından Müslümanlara baskılar; mektep ve medreselerin ıslah edilmesi; din ve eğitim görevlilerinin her yönden durumlarının iyileştirilmesi ve ıslah çalışmaları için gerekli olan maddi kaynak başlıklarından oluşuyordu) ise Rusya Türkleri arasında endişe duyulan konuların, sınıfsal ya da bölgesel farklılıklar olsa dahi ortak oluşunu gözler önüne sermekte, Rus idaresi ve Müslüman toplum arasındaki ilişkilerin temelinde yer alan

hassasiyetleri açıklığa kavuşturmaktadır (Bigiyef, 1906, ss. 2-3). Vámbéry açısından kongreden çıkan sonuç, Rusya Türklerinin modernleşme arzularını göstermiş, aynı zamanda Usul-i Cedit ve Usul-i Kadim arasındaki gergin süreci yumuşatmış fakat tamamen bitirememişti. Eğitim kurumlarında din adamlarının kontrolü azaltılmasa da zaman içerisinde modernleşme çizgisine gelmeli ve skolastik fikirlerin ortadan kaldırılması gerekmekteydi. Son olarak bütün bu gelişmeler 1905 Devrimi ve devamında gelen sürecin ürünüydü. Bu noktada Rusya Türklerinin ortaya koymuş oldukları başarı hayli dikkate değerdi ve sık sık tekrar ettiği şekilde bunu Hindistan da dahil olmak üzere Türkiye ve İran gibi ülkelerde görmek mümkün değildi. Yine onun fikrine göre ulaşılan başarının siyasi yönetimle doğrudan bir ilişkisi vardı ve baskı altında bulunan toplumlarda böylesi gelişmelerin görülmesi beklenemezdi (Vámbéry, 1912, ss. 290-294).

Macar Türkolog Árminius Vámbéry, Rusya Türkleri arasında, bilhassa Tatarlar arasında görülen modernleşme faaliyetlerini; sıradan olmayan, kendine has özellikleri bulunan bir olgu olarak tanımlamaktadır. O, özellikle dinin, bir araç olarak kullanılmasına dikkat çekiyordu. Zira kısa süre önce İslam, sadece günlük hayatın ritüelleri içerisinde hapsedilmiş bir durumda bulunuyor; edebiyat, sanat ve felsefe gibi alanlara dokunamayan bir din olarak öne çıkıyordu. Yeni bir şey öğrenmek için öncelikle eskiyi unutmalıydı, dolayısıyla geleneksel kalıplarda sıkışmış, yeni düzene yönelmeyen-yönelemeyen ilkel bir toplum söz konusuydu. Fakat Vámbéry'e göre onlar arasında dikkate değer bir dönüşümün gerçekleşmesi uzun sürmemişti. Bunda Rus idaresinin konumu da önemliydi. Ona göre Rusya'da Sultan ya da Şah'ın yaptığı gibi bir baskı söz konusu değildi. Yani yöneticiler için Tatar toplumunun Kur'an, sünnet ve idarenin çizgileri arasında kalması yeterliydi. Bunun yanında dil konusundaki bariyer, sansür dairesinin ihmalkâr davranışı ve memurların rüşvet alışkanlığı, Tatarların sakin bir şekilde faaliyetlerini yürütmelerine ve ilk uygun fırsatta harekete geçmelerine neden olmuştu. Müsteşrikin fikrine bakılırsa bu fırsat 1905 Devrimi ve 17 Ekim Manifestosuydu. Siyasi gelişmeler Ruslar, gayri Ruslar ve özellikle Tatarlara tesir etmekte gecikmemiş, matbuat alanında ani bir canlanma meydana gelerek birbiri ardına günlük ve haftalık olarak süreli yayınlar kendisini göstermişti. Tercüman gazetesi yanında hem Kafkasya'da özellikle de İdil-Ural bölgesinde Yulduz, Kazan Muhbiri, Ülfet, Vakit gibi Tatar süreli yayınları ortaya çıkmıştı. Söz konusu yayınlar, Vámbéry'i şaşırtan özelliklerle sahipti; özenle hazırlanmakta Batı'daki karşılıklarıyla eş değer içerikler üretmekte, edebiyattan sanata, tarihten coğrafyaya makaleler çıkarmakta, yerel kalmaktan uzaklaşarak dışardaki dindar ve millettaşlarına ulaşmaktaydı. Bu yayınların bir diğer önemli özelliği ise İslam dünyasının doğu ve batısı arasında bir köprü vazifesi görmesiydi. Bu nokta Vámbéry tarafından farklı bir şekilde yorumlanmaktadır. Ona göre matbuat aracılığıyla kurulan iletişim Panislamizm fikrinin gelişmesine katkıda bulunuyor, Mısır ve Hint Müslümanlarından hatırı sayılır bir destek görüyordu. Müsteşrik nazarında Tatarların kısa sürede elde ettikleri bu başarı hikâyesi ilgiyi hak ediyor, sadece kendi toplumları içerisinde değil, Özbek, Kırgız, Kazak gibi Türk halkları arasında da etkilerini gösteriyorlardı. Çok değil sadece elli yıl öncesinde göz ardı edilen bozkır halklarından gazetelere ve dergilere mektuplar gönderilmesi taktire şayan ve etkili bir dönüşüm örneği dolayısıyla şaşırtıcıydı. Ona göre bu, tam anlamıyla "büyüleyici bir örnekti". Kısa zamanda geline nokta İdil boylarını geçerek Türkistan'a ulaşan Tatar tüccarlar, göçebelerin arasında modernleşmenin yayılmasını sağlayan "havarilere" dönüşmekte, Usul-i Cedit sitemini taşımakta, Buhara ve Hive'yi etkisi altına almaktaydılar (Vámbéry, 1912, ss. 294-297).

Modernleşmenin Farklı İki Alanı: Kadın Hakları ve Dil Meselesi

Árminius Vámbéry'nin, Tatar modernleşmesinde kayda değer gördüğü gelişmelerden birisi de kadınların toplumsal konumunda görülen değişimdi. Hukuki haklarının dile getirilmesi, eğitim ve matbuat sahasında yer almaları, İslam dünyasının diğer parçalarında toplum tarafından hayatları sınırlandırılmış kadınlardan farklı olduklarının göstergesiydi. Macar müsteşrik nazarında bu değişimler, yalnızca kadınların özgürleşmeleriyle ilgili değildi. Aynı zamanda eğitilmiş bir neslin inşasına ve doğru eğitim anlayışının gelişmesine de katkıda bulunmak anlamına geliyordu. Bunun karşısında Türkiye'de bir zamanlar Abdülhamid rejimi tarafından baskı altına alınmış, toplumsal hayattan izole edilmiş ve hatta şehrin bazı noktalarına girmeleri dahi yasaklanmış Türk kadınları olduğunu dile getirmeyi de ihmal etmiyordu (Vámbéry, 1912, ss. 297-299). Fakat Vámbéry'nin kadınlar çerçevesinde hem Osmanlı hem de Rusya Türklerine ya da Tatarlara yönelik ifadelerinin öznel değerlendirmeler olduğunu söylemek mümkündür. Belki de doğrudan Tatarlar hakkında bir çalışma ortaya koymasıyla ilgili görülebilir. Zira çalışmasını kaleme aldığı Tatarlar arasında kadınlarla ilgili problemlerin tamamen çözüldüğünü söylemek imkânsızdı. Yine Türk kadınlarının söz konusu tarihlerde bahsedildiği kadar geride olduğunu genel bir kanı olarak sunmak da haksızlık olacaktır. Bu noktada, daha objektif bir yaklaşım olması açısından uzun yıllar Rus idaresi altında kalmış bir toplumun dönüşümü, geleneksel hayat anlayışı ve Batı'daki şartlarla karşılaştırıldığında radikal bir değişim örneği olarak kabul edilebilir.

Árminius Vámbéry'nin temas ettiği bir diğer konu ise ortak dil meselesiydi. Müsteşrik, meseleyi sadece Tatarca üzerinden incelemekten ya da Tatarlarla ilgili olarak görmekten oldukça uzaktı. Daha genel olarak yorumluyordu ki ortak dil, Tatarların Doğu Türkleri ile yakınlaşmalarını da beraberinde getiren bir durumdu. Gramer ve anlam konusunda yapılan küçük değişikliklerle dil alanında birliktelik sağlanabiliyordu. Diğer taraftan Tatarca, XIX. yüzyılın ortalarına kadar, genel olarak edebî alanda çok az tercih edilmişti. Arapça ve Farsçanın ağırlığı görülmekte, terim ve soyut ifadeler yanında günlük hayata dair pek

çok sözcük de Rusça olarak ifade ediliyordu ki, burada Arap harflerin yazımında yaşanan zorluğun da bir payı vardı. Bununla birlikte Vámbéry, İslam dünyasında rastlamanın zor olduğu milliyet hissini gelişimini, Tatarların dillerini kullanma ve teşvik etmelerini beraberini de getirdiğini öne sürmektedir. Bu kapsamda Vakit gazetesinde yayımlanan “Ana Dili” baş makaleye atıfta bulunmaktadır (Vámbéry, 1912, ss. 299-300). Söz konusu makalede ana dil, bir milletin yaşaması ve yok olmasıyla ilişkilendirilerek dikkat çeken cümleler kaleme alınmıştır. Alıntıdan da görüleceği üzere, dil konusu dinî bir hassasiyetten millî bir yaklaşıma doğru ilerlemiştir:

“...Bizim Rusya Türkleri, hâlihazırda yeni ilim ve fenlerden ve onlar sayesinde hasıl olan milliyet ve kavmiyet hissinden mahrum olduklarına göre dil meselesine ehemmiyet vermiyorlar, Rusça okumaktan korkuları da milliyet hissi ile değil Rus misyonerlerin her vakit İslam’a taarruzları sebebi dinî koruma kastıyla. Son vakitlerde bizim aramızda da dil bahsi uyandı. Ana dilin ehemmiyeti az çok bilindi, öz dilimizde edebî ve fenni eserler yazılmaya başlandı...” (Ana Tili, 1906, s. 1).

Arminius Vámbéry, dil meselesinin bir yönünün de sadeleşme çabasından ibaret olduğunu düşünmekteydi. Bu kapsamda Tatarlar, sadece Arapça ve Farsça kelimelerin çıkarılmasını veya sadeleştirilmesini değil aynı zamanda Rusçanın da etkisini kırmak istiyor ve Osmanlı Türkçesini bir prototip olarak kabul ediyorlardı. Bu aşamada akıllara gelen ilk isim ise yine İsmail Bey Gaspıralı’ydı. O, gazetesi Tercüman’da Osmanlı ve Kırım Türkçesi arasında bir dil ortaya koymuş ve bu dil “Lisan-ı Umumi” adıyla yenilikçiler arasında kabul edilmişti. Vámbéry’nin ifade ettiklerine bakılırsa, “Lisan-ı Umumi” küçük diyalektik farklılıklar bir kenara bırakılırsa, İdil boylarında, Amuderya’da ve Doğu Türkistan’da anlaşılıyordu. Onun nazarında bu gelişme ya da başarı olarak görülmesi mümkün olan durum, politik bir motivasyon da sağlamaktaydı. Zira parçalanmış hâlde bulunan Türklerin dil çevresinde birleşmelerini, dolayısıyla da tek vücut olmalarını beraberinde getiriyordu. Vámbéry, konuyla ilgili olarak Yusuf Akçura tarafından kendisine yazılan bir mektuptan bahsetmektedir. Akçura mektubunda; “dilde birlik” meselesinin İsmail Bey Gaspıralı tarafından kendilerine bir görev olarak verildiğini, Osmanlı Türkçesine yakın bir dil tercih ettiklerini, fakat gazetenin yayılım sahasının genişletilmesi adına mahallî kelimeleri de kullandıklarını ifade etmiştir. Böylece o, ortak edebî dil konusundaki zorluklardan birisini dile getiriyordur ki, bu aynı zamanda bir zorunluluk olarak kendisini gösteriyordu. Dolayısıyla süreç, önemli adımlar atılmasına rağmen Vámbéry tarafından başarısız olarak yorumlanıyordu. Eğer başarılı olunsaydı, Rusya Türklerinin tamamını kapsayan, hâlihazırda farklı etnik kimlikle tanımlanan bu halklar yaklaşarak bir milleti, elli milyonluk bir ruhu oluşturacaklardı. Yine ona göre dil birliği karşısında Rusya tarafından gelecek güçlüklerin varlığı da unutulmamalıydı (Vámbéry, 1912, ss. 300-301).

Sonuç

Vámbéry’nin modernleşme sürecini bir bütün olarak değerlendirmesi, çalışmanın ilk çıktısını oluşturmaktadır. O, faaliyetleri uhrevi ya da dünyevi bir ayrıma tabi tutmadan, birbirini destekleyen gelişmeler olarak birlikte ele almıştır. Diğer taraftan Türkiye’de yapılan bazı çalışmalarda aksine bir yaklaşımın sergilediğini söylemek mümkündür. İdil-Ural Türklerini dinî bir kimlik çatısında birleştirerek diğer İslam topluluklarıyla karşılaştırmaya tabi tutulması önemli bir sonuçtur. Vámbéry, İdil-Ural Türklerini millî kimlik, dilde sadeleşme ve kadın hakları gibi konularda İslam dünyasının diğer parçalarından daha üstün ve öncü görmüştür. Onun açısından bu sonuç, siyasi idareyle de yakından ilişkilidir. Zira Rusya’da beliren göreceli özgürlük atmosferi modernleşme sürecine olumlu yönde etki yaparken, bunun karşısında İran ya da Türkiye’de geride seyretmesi, siyasi iktidarın baskısı ile açıklanabilirdi.

Vámbéry’nin Pantürkizm ve Panislamizm ideolojilerine atıfta bulunulması da önemli bir husustur. Bu çerçevede 1905 Rus Devrimi sonrası Rusya Türklerinin siyasi toplantıları ve Gaspıralı merkezli idare edilen ortak edebî dil oluşturma girişimleri, her iki ideolojiye de kaynaklık eden gelişmeler olarak yorumlanmıştır. Diğer taraftan bunun Vámbéry’nin öznel değerlendirmesi olduğu unutulmamalıdır. Tabloya Rusya Türklerinin Rus idaresi ile geçirmiş oldukları süreç göz önüne alınarak bakılırsa, özellikle siyasi toplantılarda ele alınan dinî, siyasi, kültürel konuların, hâkimiyeti altında bulundukları Rusya devletinin yönetimi altında eşit hukuk içerisinde yaşama arzularıyla alakalı oldukları görülmektedir. Bu bakımdan tabloyu; Vámbéry’nin “panci” ideolojiler iddiası yerine, rejimin geçmiş yıllardaki uygulamalarıyla, Tatar toplumunun hesaplaşması şeklinde yorumlamak daha uygun görülmektedir.

Kadın hakları sorunu da Vámbéry’nin dikkatinden kaçmayan konular arasındadır. Onun nazarında İdil-Ural Türkleri, modernleşmenin gereği doğrultusunda hareket etmiş, sosyal ve özellikle hukuki alanda liberal bir turum sergilemişlerdir. Macarlı âlime göre bu durum, Türkiye’de, İran’da ya da diğer İslam toplumlarında görülmesi zor örneklerdendi. Fakat konuya Türkiye özelinde bakmak gerekirse, yirminci yüzyıl başında kadın hakları konusunda yaşanan dönüşümün, İdil-Ural bölgesinden geride kalır seviyede olduğunu söylemek tam olarak mümkün olmayacaktır. En azından Vámbéry’nin bahsettiği şekilde iki coğrafya arasında bu konuda büyük farkların olduğunu kabul etmek tam olarak doğru olmayacaktır. Bir diğer nokta ise dil meselesinde gösterilen tutum ve davranışlardır. Vámbéry bu konuyu sadece İdil-Ural Tatarları üzerinden değerlendirmemiş, bütün Rusya Türklerini dahil etmiştir. İsmail Gaspıralı’yı başarılı bulması kayda değer bir sonuç olarak görülse de Rus idaresinden

ve dil dairesinde mahallî özelliklerden kaynaklı zorluklar, Lisan-ı Umumide başarısız olduğu yorumunu yapmasına neden olmuştur.

Vámbéry'nin, 1905 Rus Devrimi ve 17 Ekim Manifestosu gibi siyasi gelişmeleri modernleşme sürecinin bir parçası olarak görmesi, bu kapsamda destekleyici yönüne temas etmesi önemli olmakla birlikte bu değerlendirme, alanla ilgili pek çok çalışmada da dile getirilen bir husustur. Vámbéry'i, farklı kılan nokta şu olmalıdır: Ona göre Rus devriminin oluşturduğu yeni siyasi atmosferde, özellikle İdil-Ural bölgesinin modernleşme taraftarı kadroları hazırlıklı ve hızlı bir reaksiyon göstermiş, matbuat ve siyasi alanda bir canlanma ortaya koymayı başarmışlardır. Bunun yanında günümüzde, söz konusu dönemi çalışan akademisyenlerin farklı bakış açılarına sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim İdil-Ural Türklerinin faaliyetleri, diğer azınlıklarla ya da iktidara yönelik geçmişteki yaklaşımlarıyla kıyaslanırsa başarılı bir çıkış yaptıklarını söylemek daha uygun olacaktır fakat hazırlıklı olup olmamaları konusu tartışmaya açıktır.

Vámbéry'nin dikkat çektiği konulardan birisi de Ceditçi ve Kadimci olarak adlandırılan grupların mücadelesiydi. Müsteşrik bu konuda diğer İslam toplumlarındaki muhafazakâr ya da gelenekçi grupların aşılama muhalif duruşunun aksine İdil-Ural aydınlarının bir zafer kazandığını düşünmektedir. Ceditçiler, sadece kendi çizgisine yakın çevrede bir değişim ortaya koymamışlar, gelenekçi grupların dönüşümünü de sağlamayı başarmışlardır. Fakat bu dönüşümü bütün Kadimci anlayışın temsilcileri arasında görmek mümkün değildi. Dolayısıyla onun zafer olarak değerlendirdiği durum göreceliydi, ancak Kadimci anlayışın toplum üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, bu konuda zayıflama işaretlerinin varlığı dahi kayda değer bir gelişme olarak yorumlanabilir.

Son olarak Vámbéry'nin değerlendirme ve kesin yargılarının tartışmaya açık olduğu ifade edilmelidir. Bu çerçevede onun bir bütün olarak modernleşme sürecine dair çıkarımlarının İdil-Ural Tatarları özelinde düşünülmesi daha sağlıklı yorumların yapılmasına imkân tanıyacaktır. Bunun yanında Vámbéry'nin İslam ve Türk dünyası özelinde Tatarları diğerlerinden ayrı tuttuğu, Çarlık idaresinin baskı siyasetine rağmen milli kimlik ve modernleşme yönünde ortaya koydukları başarıları takdir ettiği, Tatar aydınlarının da kendisini bu konular temelinde bir rehber olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- A Tatar Awakening. (1905). The Advertiser, 47 (14.492), 4.
- Ahmediyef, Ş. (1917) Bizge Ni İşlerge, *Yoldız*, 1766, 1-2.
- Ana Tili. (1906). *Vakit*, 104, 1.
- Avrupa Gazetelerinde Tatar Resimleri. (1906). *Vakit*, 24, 2.
- Battal, A. (1913). Vamberi. *Yoldız*, 1030, 1-2.
- Bigiyef, M. (1906). *Umum Rusya Müslümanlarının 3. 'nci Resmî Nedveleri*. Matbaayı Kerimîye.
- Cafer, (1913). Vamberi Öldi. *Koyaş*, 209, 2.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-Fakir Vamberi. (1906). Budapeşte'den. *Vakit*, 52, 2.
- F.K. (1913). Vamberi Hatırası. *Vakit*, 1888, 2.
- Fahreddin, R. (1914). İsmail Bey Gaspıralı. *Vakit*, 1583, 2.
- Gainanov, R. R., Merdanov, R. F., & Şakurov, F.N. (2000). *Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Beka*. Milli Kitap.
- Gatin, E. A. (2020). Tatar Dönyasına Evropadan Bir Karaş: Arminii Vamberi hem Fatih Kərimi. *Fənni Tatarstan*, 3, 74-79.
- İshakov, S. (2004). *Rossiiskie Musulmane i Revolutsiya 1917-1918*. Moskva: İzdatelcstvo Sotsialno-Političeskaya Misl.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri II: Fikrî Eserleri*. (2015). (Y. Akpınar, Haz.). Ötüken Neşriyat.
- Kerimî, Fatih. (2004). *Kırım'a Seyahat*. (H. Ataş, Haz.). IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Kırimer, Cafer Seydahmet. (2015). *Gaspıralı İsmail Bey*. (C. Bayram, Haz.). İstanbul Türk Ocağı Yayınları.
- Landau, J. M. L. (2014). Ármin Vámbéry: Traveller, Scholar, Politician. *Middle Eastern Stidies*, 50 (6), 857-869.
- Muallim Vamberi Hazretlerinin Kazan Muhbirine Yazgan Mektubu. (1906). *Kazan Muhbiri*, 116, 2.
- Müslümanlar Hakkında Profisör Vamberi Fikri. (1911). *Vakit*, 843, 3.
- Öke, M. K. (1998). *Saraydaki Casus/Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi: Vámbéry*. İrfan Yayınevi.

- Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri* (2017). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Profisör Vamberi Mektubu. (1911). *Vakit*, 867, 2.
- Profisör Vamberi Mektubu. (1913). *Vakit*, 1207, 1.
- Profisör Vamberi ve Rusya Müslümanları. (1907). *Vakit*, 119, 1.
- Profisör Vamberinin Mektubu. (1907). *Yıldız*, 200, 1-2.
- TMA (Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi,) (F: Fond, op: Opis, d: Delo, l: List).
- TMA, F. 1370, op. 1, d. 24, l.1 (F 1370: Muhammed Fatih Kerimî Şahsi Evrak Bölümü).
- TMA, F. 1370, op. 1, d.16a, l. 1-21.
- TMA: Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F: fond, op: opis, d: dela, l: list.
- Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry ile Sohbetler* (2014). (Haz. İsmail Tosun Saral, Fahri Sezer, Szabolcs Hadnagy). Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları.
- Vamberi Cenablarının Bizlerge Kaldırgan Tavsiyesi. (1913). *İdil*, 586, 2.
- Vamberi, G. (1912). Kul'turnoe dvizhenie sredi russkikh tatar. İçinde İ. Goldtsiger (Ed.), *Leksii ob İslam* (ss. 276–302). İzдание Brokgauz-Efron.
- Vamberinin Makalesi. (1913). *İdil*, 585, 2.
- Vámbéry, Á. (1905). The Awakening of The Tartars. *The Nineteenth Century and After (XIX-XX)*, 336, 217-227.
- Vámbéry, Á. (1906). *Western Kulture in Eastern Lands: A Comparison of the Methods Adopted by England and Russia in the Middle East*. John Murray.
- Vámbéry, Á. (1914). *The Life and Adventures*. Frederick A. Stokes Company.
- Vámbéry, Á. (2022). *19. Yüzyıl Türkiye'si ve Türk Modernleşmesi*. (E. Özsoy & M. Çaylı, Haz.). Selenge Yayınları.
- Vámbéry, Á. (2022). *Türkistan'a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu* (R. Şahsi, Çev.). Divan Kitap.
- Vámbéry, Á. (2023). *Doğu Topraklarında Batı Kültürü Asya'da İngiliz ve Rus Nüfuzu*. (A. F. Doğan, Çev.). Selenge Yayınları.
- Vásáry, İ. (2013). Bilim Adamı Ármin Vámbéry. (A. Duran, Çev.). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2017/ 2(1), 112-123.
- Velidof, C. (1914). İsmail Bey Gaspıralı IV. *Vakit*, 1586, 1.

Structured Abstract

The period between the nineteenth century and the first quarter of the twentieth marked a significant phase of modernization for the Russian Turks in general, and the Volga-Ural Tatars in particular. The transformations in social, political, and cultural spheres during this time not only signaled an adaptation to the modern world but also reshaped the Tatars' political and administrative relations with the Tsarist regime. Known as Jadidism, this period encompassed critical developments such as women's rights, political representation, the promotion of a common literary Turkish language, religious reform, and the reorganization of schools and madrasahs in accordance with contemporary educational models—all framed by a burgeoning sense of national identity. Originating in the Volga-Ural region and centered in Kazan, Jadidist movements emerged as rare yet influential examples of modernization within the broader Islamic and Turkic worlds. While political, administrative, and economic changes in Russia formed the internal drivers of this process, external influences—including those from the Ottoman Empire and broader Europe—also played a pivotal role. Notably, the Russian Revolution of 1905 served as a catalyst, facilitating a surge in Tatar publishing, political participation, and the public articulation of religious and national demands.

The ambitions of the Volga-Ural Tatars to modernize across various domains—and the rapid progress they achieved—were closely followed by the renowned Hungarian Turkologist Árminius Vámbéry. A scholar deeply familiar with the Islamic and Turkic worlds, Vámbéry is notable for his engagement with the Tatars, his interpretations of their modernization efforts, and his influence on local intellectuals.

Vámbéry maintained active correspondence with leading figures of the Jadid movement, including İsmail Bey Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin, and Fatih Kerimî. He guided and supported them, promoting the Tatar awakening to European audiences. Tatar intellectuals, in turn, introduced Vámbéry and his work to their communities through the press, portraying him as a mentor. At a time when much of the Islamic and Turkic world was under European colonial rule, Vámbéry distinguished himself in the eyes of the Tatars through his sincere support and intellectual friendship. This article analyzes the Tatar modernization movement from Vámbéry's perspective. It focuses on his interpretations, commentaries, and influence on Tatar intellectuals, while also discussing how these intellectuals responded to his ideas. The primary sources include Vámbéry's own works, letters published in Tatar periodicals and addressed to various figures, as well as articles written about him in the Tatar press and evaluations of his scholarship.

One of the main themes in Vámbéry's work is the role of political change within the Russian Empire in advancing modernization. He pays particular attention to the 1905 Revolution and the October 17 Manifesto, framing the political and cultural liberties they enabled as key drivers of reform. The resulting liberal atmosphere fostered a vibrant periodical press among the Tatars, expanded their political representation through the Duma, and allowed them to voice their religious and national aspirations with newfound confidence. Vámbéry interpreted the swift Tatar response to these changes as evidence of their preparedness and highlighted their experience as a model for the broader Islamic and Turkic worlds.

*Vámbéry's close ties to Tatar intellectuals—especially İsmail Gaspıralı and Fatih Kerimî—are significant. He regarded Gaspıralı as a visionary whose influence extended beyond the Tatars to the Russian Turks as a whole. Gaspıralı's work through the newspaper *Tercüman* and his political activism after the 1905 Revolution were, in Vámbéry's view, closely aligned with the ideologies of Pan-Turkism and Pan-Islamism. Fatih Kerimî, meanwhile, was recognized by Vámbéry as a figure of cultural enlightenment and liberal thought. His views on reconciling Islam with modernity, advocating for women's rights, supporting constitutionalism, and criticizing reactionary clergy were commended by Vámbéry and seen as exemplary contributions to the modernization of the Tatar community. Other issues Vámbéry addressed included women's rights and the language question. He viewed the progressive attitudes toward women among the Tatars as rare within the Islamic and Turkic worlds. In fact, he claimed that the Tatars had surpassed the Ottoman Turks in this respect. Although the project of creating a common literary Turkish language—initiated by Gaspıralı—resonated in the Volga-Ural region, it ultimately fell short due to Russian state interference and local resistance. Still, efforts to simplify the language and eliminate Arabic, Persian, and Russian vocabulary were seen as commendable. Another subject Vámbéry discussed in depth was the Tatars' relationship with the Russian state. He saw this relationship as a struggle, in which the Tatars successfully resisted Russification and Christianization policies and preserved their religious and national identity. From Vámbéry's perspective, this resilience set the Tatars apart from other Muslim and Turkic peoples.*

Finally, while Vámbéry's views on Tatar modernization are not without their limitations and must be interpreted within the historical context of his time, it is undeniable that his ideas were widely read and respected by contemporary intellectuals. His scholarship and personal engagement earned him a reputation as a sincere ally and a man of thought within both the Islamic and Turkic worlds.